

Walory krajobrazów kulturowych województwa śląskiego

(wg. Opracowanie fizjograficzne do Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego)

Zgodnie z definicją zawartą w ustawie z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. 2014 poz. 1446) krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

W podejściu funkcjonalnym – najbardziej popularnym w geografii – typologizuje się krajobrazy wg rodzaju działalności człowieka, która w dziejach cywilizacji stopniowo podlegała różnicowaniu i intensyfikacji, wraz z rozwojem potrzeb i umiejętności człowieka. Krajobraz kulturowy, bez względu na granice przyrodnicze i społeczno-kulturowe ma cechy tworów spójnego (systemu funkcjonalnego) o właściwościach całościowych, wynikających z integrowania się człowieka z przyrodą poprzez charakterystyczne dla danego obszaru i danej epoki interakcje z naturą (determinowane w dużej mierze zasobami i osobliwościami środowiska przyrodniczego).

W województwie śląskim można wyróżnić następujące typy krajobrazów kulturowych:

- Krajobrazy leśne – wszelkie skupiska i zbiorowiska drzew o pow. przekraczającej 10 ha; dominują krajobrazy lasów iglastych,
- Krajobrazy wodne (gospodarki wodnej) – wodny element krajobrazu lub ich grupa osiągające znaczący rozmiar i w sposób widoczny organizujące przyległą przestrzeń (jako graniczny minimalny obszar jednostki krajobrazowej przyjęto 1 ha oraz bufor odległości – 50 m dla rzek i 100 m dla zbiorników oraz jezior),
- Krajobrazy rolnicze – krajobrazy obszarów gruntów ornych i użytków zielonych, a także trwałych użytków jak sady i plantacje (przyjęto graniczną wielkość powierzchni 10 ha),
- Krajobrazy osadnicze – przyjęto dwustopniowy podział na krajobrazy osadnicze miejskie oraz inne, obejmujące krajobrazy osadnicze wsi, małych miasteczek, (także tych, które utraciły prawa miejskie i oficjalnie miastami nie są) oraz terenów rozproszonego osadnictwa podmiejskiego (zastosowano kryterium powierzchni 10 ha),
- Krajobrazy górnicze i pogórnice – tereny bezpośredniej działalności górniczej, przeznaczone potencjalnie pod działalność górniczą oraz tereny pogórnice, np. tereny osiadań,
- Krajobrazy przemysłowe i poprzemysłowe – tereny zabudowań zakładów przemysłowych oraz wielko powierzchniowe zabudowania magazynowo-usługowe,
- Krajobrazy komunikacyjne – tereny o bardzo dużej gęstości sieci komunikacyjnej, na których drogi kołowe lub węzły kolejowe stanowią dominujący w interpretowanej powierzchni element krajobrazu (powierzchnia bazowa przyjęta na 10 ha) oraz obiekty powierzchniowe (lotniska); elementy komunikacyjne odpowiadają za efekt rozcięcia jednostek krajobrazowych na różnych poziomach wydzieleni,
- Krajobrazy religijne – obejmują obszary, na których organizacja przestrzenna elementów krajobrazu podporządkowana jest funkcji religijnej, zainwestowanie nastawione jest na wypełnianie funkcji obsługi pielgrzymów,
- Krajobrazy turystyczne – wydzielone nie na podstawie walorów, a przestrzennego wizerunku infrastruktury, z dominacją zabudowy hotelowej, uzdrowiskowej, wypoczynkowej i rekreacyjno-sportowej o specyficznej architekturze, często regionalnej,
- Krajobrazy pałacowo-dworskie i warowne – obszary dawnych majątków dworskich z zachowanymi zabudowaniami dawnych dworów, pałaców, zameczków myśliwskich, stajni, oranżerii, bażanciarni itp., a także towarzyszących zabudowań mieszkalnych, komponowanych założeń parkowych i ogrodowych oraz obszary wyróżniające się nagromadzeniem obiektów zamkowych, strażnic i warowni z różnych epok historycznych oraz fortec, linii obronnych, bunkrów i schronów,
- Krajobrazy inne (nierozdzielone)

W związku ze znaczeniem czynnika ludzkiego zarówno w procesie kształtowania krajobrazów kulturowych jak i ich odbioru oraz z uwagi na pragmatyczny charakter waloryzacji, hierarchia wartości ocenianego systemu krajobrazowego ma kształt piramidy, w której za bazową (pierwotną) uznano wartość użytkową krajobrazu kulturowego. Należy przy tym przyjąć, że użytkownicy (w odróżnieniu od konsumentów) traktują krajobraz nie tylko jako zasób (surowców, przestrzeni, atrakcji) ale także jako potencjał – formę dziedzictwa kulturowego, zapis „długiego trwania”, przechowujący treści materialne i niematerialne – w postaci przestrzennie zakodowanych informacji, znaczeń (symboli), emocji i wartości estetycznych. Tak pojmowany krajobraz stanowi swoisty wielopokoleniowy przekaz kulturowy.

Schemat modelu analizy i oceny wartości krajobrazu (Wg Myga-Piątek U., 2012: Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.)

Na potrzeby waloryzacji krajobrazów województwa śląskiego wszystkie wyróżnione jednostki krajobrazowe potraktowano jako kulturowe, dlatego przyjęto jednolity wzór ich oceny, bez względu na stopień dominacji (udziału) składników przyrodniczych. Umożliwiło to holistyczne ujęcie krajobrazu, a nie jego branżowe ocenianie (często skrajnie różne np. przez przyrodników i architektów krajobrazu). W związku z powyższym zgeneralizowano kryteria oceny do 16 punktów waloryzacyjnych i przetestowano obszar całego województwa.

Zastosowana matryca oceny krajobrazów obejmowała kryteria pozwalające ocenić morfologię krajobrazu (strukturę przyrodniczą i antropogeniczną), fizjonomię (formę) oraz niematerialną wartość krajobrazu wynikającą ze sposobu jego użytkowania. W waloryzowaniu i wyznaczeniu obszarów **krajobrazów cennych** przeznaczonych do szczególnej ochrony i wzmacniania ich wartości uwzględniono następujące kryteria:

- **naturalność** – obecność elementów krajobrazu i jego cech kształtowanych wyłącznie przez procesy przyrodnicze lub z minimalnym (neutralnym) udziałem człowieka,
- **rzadkość** – obecność niepowtarzalnych elementów krajobrazu lub występowanie cech, które nie są powszechne (cechy organizacji przestrzeni a także funkcje krajobrazu są bardzo rzadko

występujące, często odróżniające daną jednostkę od innych, stanowią tzw. wyróżnik krajobrazu),

- **różnorodność** – obecność komponentów przyrodniczych o różnym typie i genezie oraz zróżnicowanie naturalnych procesów kształtujących tzw. wysoką bioróżnorodność, a także występowanie skomponowanych obiektów i form kulturowych oraz różnych cech organizacji przestrzeni,
- **mozaikowość** – współwystępowanie obszarów o zróżnicowanej strukturze, co przekłada się na cechy fizjonomiczne obszaru, w tym teksturę oraz fakturę,
- **reprezentatywność** – zestaw cech stanowiących wyróżnik krajobrazu – charakteryzuje obszar, który można uznać za modelowy, klasyczny przykład dla danego typu; jednocześnie obszar optymalny pod względem funkcjonowania krajobrazu, oryginalny pod względem cech struktury, tekstury i faktury,
- **kompozycja** – przemyślane, przestrzenne rozmieszczenie form przyrodniczych i składników kulturowych, materiałów, barw lub dźwięków,
- **piętrowość** – najwyższa dająca się ustalić wielość pięter hipsometrycznych liczonych w danej jednostce krajobrazu z danego punktu obserwacyjnego; w praktyce oznacza, że istnieją w danym obszarze miejsca, w których możliwa jest obserwacja piętrowości krajobrazu,
- **wieloplanowość** – najwyższa dająca się ustalić wielość planów liczonych do linii horyzontu, obserwowanych w danej jednostce krajobrazu z danego punktu; w praktyce oznacza, że istnieją w danym obszarze miejsca, w których możliwa jest obserwacja wieloplanowości krajobrazu,
- **zmiennność fizjonomiczna** – cecha krajobrazu wynikająca z wyraźnych różnic pojawiających się w fizjonomii danego obszaru, a świadcząca o dynamicznie lub kontrastowo przebiegających procesach przyrodniczych, a także zmienność wynikająca z występowania szczególnych procesów i zjawisk kulturowych (wyjątkowym przypadkiem są tzw. krajobrazy efemeryczne i ulotne),
- **użytkowość** – krajobrazy, których cechy, właściwości oraz elementy przyrodnicze i kulturowe pozwalają na realizację podstawowych – użytecznych funkcji ekonomicznych i gospodarczych dla człowieka, ale także funkcji uzupełniających np. rekreacyjnych, wypoczynkowych,
- **dawność – historyczność** – obecność dawnych, dających się wydatować elementów struktury krajobrazu kulturowego, istnienie związku danej przestrzeni z istotnymi wydarzeniami, które można traktować jako pamiątki przeszłości, świadectwo wydarzeń o ważnej dla regionu roli, ale także występowanie dającej się ustalić tradycji obrzędów i zwyczajów kulturowych przez społeczności zamieszkujące dany obszar,
- **autentyczność – rdzenność** – krajobrazy przekształcone w minimalnym stopniu, często wykształcone na korzeniu (rdzeniu) krajobrazu przyrodniczego, zawierające liczne elementy regionalne, wolne od obcych elementów i cech wynikających ze standaryzacji (unifikacji) i globalizacji; stanowią pewien „archetyp” dla danej jednostki krajobrazowej,
- **unikatowość** – zestaw cech syntetycznych stanowiących wyróżnik krajobrazu; charakteryzuje obszar o bardzo wysokiej odrębności, wyjątkowości, bardzo rzadko spotykany (lub niespotykany nigdzie indziej w województwie), reprezentacyjny dla danego typu lub regionu, rozpoznawalny, do pewnego stopnia wzorcowy, o wyrazistym i doskonale zachowanym stylu krajobrazowym,
- **wartość estetyczna** – krajobrazy powszechnie oceniane jako piękne, malownicze, nawet o cechach tzw. wzniosłości, wolne od oznak chaosu przestrzennego zagospodarowania,
- **wartość emocjonalna** – obecność dającego się ustalić związku człowieka i miejsca, relacje przywiązania i przynależności (czyli relacji tzw. swojskości) oraz tzw. tożsamości i tradycji krajobrazu,
- **wartość symboliczna** – obecność cech, które nie występują bezpośrednio, a ilustrują głębszy poziom znaczenia treści krajobrazu; właściwości niejednoznaczne, pozostawiające odbiorcy możliwość swobodnej indywidualnej interpretacji; symbolika jest zespołem cech, które są

postrzegane zmysłowo (percepcja) a w procesie interpretacji są im przypisywane znaczenia (pojęcia)¹.

W postępowaniu wartościowania krajobrazu wykorzystano metodę bonitacji punktowej. Każde kryterium zostało oceniane w skali 1-5, gdzie:

1. cecha nie notowana lub najniższy jej zakres; możliwe zdegradowanie krajobrazu,
2. cecha notowana w bardzo niskim zakresie lub w marginalnym obszarze jednostki krajobrazowej; krajobraz przeciętny pod względem obecności danej cechy,
3. cecha notowana powszechnie na obszarze ocenianej jednostki; krajobraz typowy,
4. cecha silnie zarysowana w danej jednostce, często o szczególnie istotnym znaczeniu; krajobraz bardzo cenny ze względu na istnienie tej cechy,
5. cecha dominująca, stanowiąca tzw. wyróżnik krajobrazu danej jednostki, de facto krajobrazy unikatowe.

Suma uzyskanych punktów umożliwiła zaklasyfikowanie poszczególnych obszarów do wydzielonych grup krajobrazowych, w tym do **krajobrazów priorytetowych** (80-67 pkt.), które uznano za **krajobrazy kulturowo cenne**.

Grupa krajobrazów priorytetowych obejmuje krajobrazy zachowane w stopniu dobrym i bardzo dobrym, a nawet unikatowym. Większość elementów podlegających ocenie (elementy materialne przyrodnicze i antropogeniczne krajobrazu jak i tradycyjne cechy organizacji przestrzeni oraz elementy symboliczne i cechy estetyczne) uzyskała najwyższą ocenę. Potwierdza to, że dana cecha stanowi jednocześnie tzw. wyróżnik krajobrazu danej jednostki, i przez to decyduje o unikatowości krajobrazu. Krajobraz priorytetowy cechuje się wysokim nasyceniem wartości, jest zróżnicowany morfologicznie i fizjonomicznie oraz użytkowany gospodarczo – przedstawia wartość ekonomiczną, kontynuowane są tradycyjne funkcje krajobrazu (rolnicze, osadnicze) lub podejmowane są nowe funkcje pozarolnicze. W dużym stopniu jest on źródłem informacji o tradycji przestrzeni, historii osadniczej i rolniczej, jest źródłem wartości estetycznych oraz związków przynależności i przywiązania, tożsamości człowieka z miejscem, a więc podtrzymuje wartości emocjonalne. Poprzez obecność *sacrum* i *genius loci* ma również wartość symboliczną. Ogółem wydzielono 25 płatów krajobrazowych o całkowitej powierzchni 523,4 km², (co stanowi 4,2% powierzchni całego województwa), zlokalizowanych w 23 powiatach.

¹ W tej grupie znaczącą rolę odgrywa m.in.: *sacrum* krajobrazu – występowanie hierofanii, która w sposób wyspowy organizuje przestrzeń i nadaje krajobrazowi znaczenie święte oraz *genius loci* – duch miejsca, siła kształtująca wyjątkowość regionu (tożsamość miejsca), miejsce wyróżnione, niezwykle, znaczące. Istnienie *genius loci* decyduje o wykształceniu się swojskości krajobrazu.